

ПРО І.Ф. КУРАСА

Юрій Шаповал

ІВАН КУРАС: СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОЇ БІОГРАФІЇ

Життя – найкращий драматург. Понад тридцять років тому ми вперше зустрілися з Іваном Федоровичем Курасом в alma mater – Київському Національному (тоді ще просто державному) університеті. Потім життя розвело нас, а у 1984 році знов об'єднало. Сталося навіть так, що фактично за день до фатального ранку 16 жовтня 2005 року мені (як і двом колегам, про яких ще йтиметься) довелося спілкуватись з Іваном Федоровичем. Нарешті, саме мені дирекція нашого інституту доручила підготувати його біографічний нарис.

Відомо, що біографію як текстувальну конструкцію створюють не персонажі, а біограф. Скориставшись цим, дозволю собі розпочати розповідь про Івана Федоровича із такої сентенції: “Підхід до біографій може бути різний, але увага мусить бути звернена на складну і багатогранну людську індивідуальність... Коли нам тепер заявляють, що історії не можна знати, тільки відтворювати, то відтворимо її через життєписи, для яких маємо документальні дані...”

Поза сумнівом, академік І.Ф.Курас мав складну і багатогранну людську індивідуальність, а його життєвий шлях дозволяє глибше зрозуміти неповторність часу, в якому він жив. Тим більше, як зауважив поет, часи не обирають, в них живуть і помирають.

І.Ф.Курас народився 3 жовтня 1939 року у селі Немирівське Балтського району Одеської області. Батько Федір Петрович працював трактористом, мати Ганна Юхимівна була колгоспницею. Вчився Іван Федорович спочатку у семирічній школі у рідному селі, а у 1953 – 1956 роках у Перелітській середній школі у Балтському районі. Традиційне виховання у єдино прийнятних (і, зрозуміло, “єдино правильних”) для тієї доби політико-ідеологічних парамет-

рах не змогло девальвувати його патріотизм. Це виховання сполучалось у нього з любов'ю і до “малої батьківщини”, і до України.

Хоч і не відразу, але вирішив бути істориком і закінчивши школу, вступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. Та розпочати відразу навчання не довелося. Сталася біда: пошкодив ногу, цілий рік хворів і хвороба залишилася пожиттєво. До речі, мало хто знає, що він був інвалідом другої групи (мав навіть офіційний документ), але жалітися і нарікати на долю не любив. Удар Іван Федорович завжди вмів тримати і в прямому, і в переносному сенсі.

По закінченні Одеського університету його рекомендують до аспірантури. Однак стати аспірантом він не поспішав, а поїхав працювати на Кіровоградщину. Спочатку у філіалі політехнічного інституту, потім, до жовтня 1964 року, працював науковим співробітником Кіровоградського обласного партійного архіву.

Робота з архівними документами багато чому навчила його, сформувала смак до науки, до аналітичного мислення, до постійного читання. У 1964 році він став аспірантом кафедри історії КПРС Київського університету. Отже, досить рано він потрапив у контекст ідеології, обійми якої були досить міцними і задавили (не лише в інтелектуальному сенсі) не одного адепта.

У 1967-му Іван Федорович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему “Більшовики і національно-визвольний рух на Україні в 1917 – 1918 роках”. Після аспірантури залишився викладачем у цьому самому університеті.

Та надто великого викладацького стажу набути йому не вдалося: вже в 1970 році його запросили в Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Він працював старшим науковим співробітником, ученим секретарем інституту. Заклад цей мав своєрідний статус.

З одного боку, він працював на “обслуговування” апарату ЦК КПУ (готувалися різного роду аналітичні записки, довідки, рукописи книжок і статей для тодішніх партійних вождів різних рангів, тексти їхніх промов з нагоди якихось річниць тощо).

З іншого боку, Інститут мусив генерувати свіжі, цікаві ідеї в таких своєрідних дисциплінах як історія партії, партійне будівництво, на-

уковий комунізм, вести дослідницьку і публікаторську роботу. Слід зазначити, що Івану Федоровичу вдалося тоді підготувати праці, в яких вірність апріорно прийнятій політико-ідеологічній парадигмі сполучалася із творчим підходом. Близькість до партійного “двору” навчила ще одній якості, що йому знадобиться у майбутньому, – виртуозній дипломатичності і вмінню мислити стратегічно.

Ці якості невдовзі йому знадобилися: у 1972 році його запрошують на роботу власне до апарату ЦК Компартії України. Він працював інструктором, консультантом, завідуючим сектором суспільних наук відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України. Зрозуміло, що це була не просто посада, а посада політична. Івана Федоровича втягнула у свою орбіту політика.

Уже перший період роботи в апараті припав на час, коли секретарем ЦК Компартії України з ідеології був В.Ю.Маланчук. Працювати за тих умов було складно, особливо легко було втратити порядність, “підставляючи” когось, зводячи рахунки, що, до речі, дехто робив, покликаючись на “викривальну” лінію і вимоги “маланчукізму”. Іван Федорович багато розповідав мені про той час, про тогочасну атмосферу, про деталі якихось конкретних колізій (а в деталях, як відомо, диявол). Він таки зумів пройти між Сциллою і Харибдою “маланчукізму” і залишився людиною, яку поважали і до якої зверталися за порадою.

Під час роботи в апараті ЦК КПУ І.Ф.Курасу вдалося захистити докторську дисертацію. Щоб там не розповідали, а тоді це не дуже вітало начальство. Мовляв, працювати треба, а не витратити цінний для партії час на щось інше. І.Ф.Курас узяв дозвіл на захист не в кого-небудь, а у тодішнього першого секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького особисто. І захист дисертації, присвяченій історії непролетарських (так тоді висловлювалися) партій на Україні відбувся у 1981 році у Москві в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У 1982 році помер Л.І.Брежнев, стало зрозуміло, що епоха “брежневізму” не буде продовжена у чистому вигляді. Це засвідчив у своїх перших виступах “генсек з Луб’янки”, тобто Ю.В.Андропов, який очолив ЦК КПРС. Саме у цей час І.Ф.Курас повертається в Інститут

історії партії при ЦК Компартії України. У 1983 – 1991 роках він обіймав посаду заступника директора спочатку з архівних справ, а згодом з науки. Насамперед він виявив неабиякий хист до археографії; під його керівництвом було видано корпус документальних та довідкових видань, присвячених переважно контрверсійним 1917 – 1920 рокам.

У цей, сказати б, партійний період його біографії з-під науковця пера виходить кілька фундаментальних книжок, написаних і ним самим, і в співавторстві з колегами. Саме тоді він значно, сказати б, розширив свою присутність на історіографічній сцені.

Спроби М.С.Горбачова розпрощатися зі спадщиною колишньої правлячої геронтократії, його “косметичні” зусилля нанести на казармений соціалізм макіяж “людяності” Іван Федорович сприйняв з обережністю, по можливості дистанціював від “перебудовного” політичного мейнстріму.

З іншого боку, він добре розумів, чим насправді є система, що постала з листопада 1917 року. Пам’ятаю, коли я (будучи тоді в ранзі вченого секретаря інституту) ініціював видання двох “перебудовних” збірників статей “Про минуле – заради майбутнього” (1989) та “Маршрутами історії” (1990) ще під егідою Інституту історії партії при ЦК Компартії України, він (як і тодішній директор інституту Ф.М.Рудич) без вагань підтримав ці проекти. Звісно, надворі вирувала “перебудова”, однак апорії тодішнього політико-ідеологічного життя не зникли, про що, до речі, в стінах ЦК КПУ тоді нам періодично нагадували. Тим не менш книжки вийшли і стали важливим кроком до переосмислення ключових проблем політичної історії України ХХ століття.

Принциповою подією став вихід у 1990 році науково-документального видання “Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”, також ініційованого колективом Інституту історії партії.

Цей збірник статей і документів був першим виданням, що містило документи найвищих партійно-державних інстанцій і засвідчувало їхню незаперечну причетність до інфернальних подій початку 1930-х. Незважаючи на ідеологічну заангажованість деяких статей, що “супроводжували” документальну частину книжки, зна-

чення цього збірника не девальвоване і він дотепер отримує позитивні оцінки фахівців.

Тим часом з переродженої Української РСР почала поставати незалежна Україна. Формально після 24 серпня 1991 року наш інститут, що тоді мав назву Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України, не закрили. Однак влада нічого і не робила для прояснення долі колективу. Ось тоді у світогляді Івана Федоровича і відбулася остаточна перемога реалій над ідеологією, про яку вже йшлося.

І.Ф.Курас запропонував радикальне рішення – створити новий інститут у структурі тодішньої АН УРСР. Було знайдено підтримку у Б.Є.Патона (який, до речі, неодноразово бував у нашому інституті, ніби придивляючись до нього з позицій академічних) і ця ідея матеріалізувалась: у грудні 1991 року виник Інститут національних відносин і політології АН України (згодом – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Його утворено рішенням Президії АН України, а директором став І.Ф.Курас, який ще з 1988 року виконував обов'язки академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права АН (згодом НАН) України, був членом її Президії.

Непростим виявився шлях до цього. Було забагато спроб “з’їсти”, себто ліквідувати інститут (особливо з огляду на привабливість приміщення, у якому він розміщується). Іван Федорович вміло, без перебільшення, майстерно цьому протистояв. І вийшов переможцем, хоча це коштувало йому чимало нервових клітин.

Показово, що ще задовго до розпаду СРСР Іван Федорович порушував перед керівництвом УРСР питання про необхідність дослідження національних відносин. Він ініціював створення в Інституті історії партії сектору історії, теорії і практики міжнаціональних відносин і послідовно створював відповідну наукову школу.

Цей досвід знадобився під час формуванні нової академічної структури, що її було засновано у зв'язку з тим новим контекстом, якого набули в умовах незалежності проблеми співвідношення політики і етнонаціональних відносин, необхідність вироблення нових парадигм етнонаціонального розвитку, запобігання конфліктності в

етнонаціональній сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, технологій управління сферою політичних і міжетнічних відносин, здійснення експертизи нових модернізаційних проєктів у соціокультурній сфері.

Під керівництвом І.Ф.Кураса інститут досягнув вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології.

Поступово склався колектив кваліфікованих фахівців, які зосередилися на таких напрямках досліджень, як етнополітологія, розвиток національних меншин, етноїсторія, політична думка і політичні процеси, історична політологія, єврейська історія і культура, релігійна ситуація і взаємовідносини різних конфесій в Україні. В інституті виховано не одне покоління молодих дослідників.

І.Ф.Курас був ініціатором і очолював роботу з виконання низки важливих науково-дослідницьких проєктів. Зокрема, у 1999 – 2004 роках очолюваним ним авторським колективом було підготовлено фундаментальне шеститомне видання “Політична історія України. XX століття”, що вийшло друком у київському видавництві “Генеза”.

Розвивалися міжнародні наукові зв’язки, які Іван Федорович завжди заохочував. Інститут плідно співпрацював з державними органами та громадськими організаціями, вів активний діалог з представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів подальшого розвитку України, функціонування політичних інститутів, політичних технологій тощо. Ці та інші напрацювання, досягнуті під орудою І.Ф.Кураса, не можна втрачати, хоча, звісно, у кожного часу свої особливості, а відтак і вимоги.

Вірю, що не девальвує час ще одну традицію, закладену Іваном Федоровичем. Він багато працював сам як науковець, завжди пам’ятаючи латинську приповідку “*Verba volant, scripta manent*” (“Слова відлітають, написане залишається”). Був автором понад 200 праць з проблем політичної історії України і етнології. З-поміж них варто виокремити два томи під назвою “Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв’ю 90-х років” (1999) і “Етнополітологія. Перші кроки становлення” (2004). В них сконцентровано найвиразніші, найяскравіші його публікації останніх років.

І.Ф.Курас був видатним організатором науки. Як вже було зазначено, у 1988 – 1993 роках він працював академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права НАН України. З листопада 1998 року і до відходу у вічність він – незмінний віце-президент НАН України. Його діяльність на цих посадах підвищила престиж гуманітарної науки не лише в Україні, а й за її межами.

І.Ф.Курас сприяв розвиткові у НАН України соціогуманітарних наук, відчутному зростанню їх впливу у незалежній Україні, у її державному і суспільно-політичному житті, освіті і культурі, у гуманітарній сфері загалом, у розширенні міжнародного співробітництва нашої країни.

Напружену наукову і науково-організаційну роботу І.Ф.Курас успішно і ефективно сполучав з обов'язками державного діяча. У вересні 1994-го указом Президента України його було призначено віце-прем'єр-міністром України з питань гуманітарної політики. Він працював на цій посаді до 1997 року і зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв'язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник. Ці риси він повною мірою виявив також як народний депутат України, яким був обраний у 2002 році.

У Верховній Раді України очолював підкомітет міжпарламентських зв'язків Комітету у закордонних справах, був членом спеціальної комісії з підготовки змін до Конституції України, розробив і подав низку законопроектів. Як було підкреслено у привітанні Голови Верховної Ради України, діяльність І.Ф.Кураса як народного депутата назавжди увійде світлою сторінкою в історію вітчизняного парламентаризму.

Політика так ніколи і не пішла з його життя. Він мав широченне коло зв'язків і знайомств у сучасному українському політикумі та істеблішменті, включно з двома попередніми і нинішнім 3-м Президентом України. Можливо, це було не зовсім добре, оскільки забирало багато часу і сил. З іншого боку, вийшовши із советської спадщини, Іван Федорович самою своєю діяльністю і присутністю підкреслював, що не можна списувати на советськість усі нинішні проблеми.

Він добре розумів і прагнув донести до влади: ці проблеми є частиною ширшого історичного надбання. І не в локальних, а навіть в регіональних вимірах. Наприклад, ми з ним дискутували неодноразово про так звану візантійську спадщину не лише України, а саме: про слабкість традицій поділу влади, про занадто зцентралізовану і бюрократичну державу, якою правлять клани, консервативність суспільних форм, колективізм і слабкість індивідуалізму тощо.

Іван Федорович, як міг, намагався підказати владоможцям шляхи подолання цієї спадщини. Його не завжди слухали, охоче натомість експлуатуючи його інтелект у кон'юнктурних і різного роду передвиборчих ситуаціях. Часом він з гіркотою на це реагував, що не додавало здоров'я.

Доля розпорядилася так, що ми разом з членом-кореспондентом НАН України М.І.Михальченком і доктором історичних наук О.М.Майбородою були останніми представниками нашого колективу, які бачили Івана Федоровича і спілкувалися з ним незадовго до його смерті, буквально напередодні, 14 жовтня 2005 року, у п'ятницю, ми відвідали його в лікарні в Феюфанії. Відвідали за його згодою.

Поздоровили з днем народження, що минув, обговорювали різні речі, радились. Зауважили, що на столі було чимало цікавих книжок, які він вже прочитав чи планував прочитати. Як завжди, він був обізнаний з усіма останніми подіями політичного життя, коментував їх, обмінювався думками з нами. Здавалося, ніщо не віщувало біду, але сталося непоправне. На жаль.

Колись академік І.В.Курчатов сказав: "Життя людини не вічне, але наука і знання переступають пороги століть". Ці слова повністю стосуються Івана Федоровича Кураса. Для нього знання і наука були внутрішнім імперативом, а створена ним школа має добрі перспективи. Свідченням цього є, зокрема, курасівські читання. Традиція, що започатковується нашими спільними зусиллями.